

En värld av kunskap

Nico Stehr

My article explores the various novel prospects for modern society and its actors, for example the social order of industrial society and the knowledge used to comprehend it. The foundations of the emerging social world are best described as based on knowledge, though it is sometimes argued that knowledge has been the foundation of all societies. In as much as knowledge becomes constitutive not merely to modern economy and its productive processes, but also to social relations generally and as the primary source of the modern society's problems and conflicts, the term 'knowledge society' becomes appropriate as a concept designating the nature of modern societies' forms of life. This in turn implicates that some kind of knowledge policy is needed to support reflections on what type of knowledge, society should be based on.

Översikt

Nya sociala verkligheter kräver nya perspektiv. I utvecklade samhällen har individens möjligheter att säga nej ökat avsevärt. Under de sista tjuugo åren av 1900-talet upplevde vi också en försvagning av de starka samhällsinstitutionerna. För att citera den skarpsinnige forskaren Adolph Lowe (1971, s 563) bevittnar vi en förändring av den sociala verklighet då saker och ting – åtminstone ur de flesta människors synvinkel – ”inträffade”, till en social verklighet då mer och mer ”fås” att inträffa. I denna artikel beskrivs dessa nya verkligheter som de utvecklade samhällenas transformation till kunskapssamhällen.

Jag kommer att beskriva några av dessa förändringar, som utgör en vinst av aldrig tidigare skådat slag, sett ur individens och de små gruppernas perspektiv, men också vad som kan beskrivas som en tilltagande bräcklighet hos samhället. Betoningen av rättigheter och den ökade förmågan att hävda och yrka på sådana rättigheter är ett av de utmärkande dragen i de förändringar som jag undersöker. Samma utveckling bär ansvaret för svårigheterna att bemästra, planera och klara av vanliga problem och för

den avtagande känslan för individuellt ansvar. Det finns emellertid en fördel, nämligen den minskade styrförmågan hos de sociala institutionerna och deras växande svårighet att behärska samhället, vilket har lett till en ökning av det civila samhällets betydelse och effektivitet.

Först kommer jag att behandla konceptet ”kunskapssamhälle” och undersöka begreppet ”kunskap”. Jag föreslår att kunskap definieras som förmågan att handla. Jag skall också beskriva orsakerna till att vetenskaplig kunskap intar en betydelsefull plats som en av olika former av kunskap i utvecklade samhällen. Vidare undersöker jag gränserna för den vetenskapliga kunskapens makt och uppkomsten av den snabbast växande delen av arbetskraften, nämligen kunskapsbaserade sysselsättningar. De moderna samhällenas omvandling till kunskapssamhällen visar sig framför allt inom den ekonomiska sfären. Därför beskriver jag några av de viktigaste dragen i den nya ekonomin innan jag övergår till att beskriva de följder av den ökade ”kunskapsförmågan” hos aktörerna i vårt moderna samhälle, som gör detta samhälle allt bräckligare.

Inledning

John Stuart Mill framför i sin bok *The Spirit of Age* (1831), som utgavs efter hans återkomst till England från Frankrike där han hade kommit i kontakt med de politiska idéerna hos gruppen kring Saint-Simon och den unge Comte, sin övertygelse att de intellektuella framgångar som hans egen tid hade uppnått i viss mån gör sociala framsteg oundvikliga. Men enligt Mill är förbättrade sociala villkor inte ett resultat av ”ökad vishet” eller det sammanlagda resultatet av vetenskapens landvinningar. Framåtskridandet beror snarare på den allmänna kunskapspridningen.

Mill betraktade mitten av 1800-talet som en moralisk och politisk övergångstid. I synnerhet hans förhoppning att en ökad spridning av kunskaper och utbildning skulle ge individen ökade valmöjligheter (och därmed frigörelse från ”det invanda”) återspeglar i hög grad dagens uppfattning av det moderna samhället som ett ”kunskapssamhälle” – den sociala struktur som växer fram efter industrisamhällets tillbakagång.

Grunden för omvandlingen av de moderna samhällena till kunskapssamhällen vilar i stor utsträckning, vilket också gällde uppkomsten av industrisamhället, på förändringar i de utvecklade samhällenas ekonomiska strukturer. Ekonomiskt kapital – eller snarare orsaken till ekonomisk tillväxt och skapandet av aktiviteter som skapar ett mervärde – vilar i allt högre grad på kunskap. Förändringen av de moderna ekono-

miska strukturerna genom kunskap som en produktionsfrämjande faktor utgör den ”materiella” motiveringen för att beteckna det utvecklade moderna samhället som ett ”kunskapssamhälle”.

Invändningar

Termen ”kunskapssamhälle” speglar ett omfattande historiskt begrepp vars användbarhet handlar om dess (breda) intellektuella spännvidd. Bortsett från påståendet att det existerar mycket lämpligare sätt att definiera det moderna samhället finns det minst två till synes viktiga invändningar som på något sätt hänger samman med termen ”kunskapssamhälle”. Den invändning man oftast hör gäller historisk upprepning. De kientrogna påpekar med eftertryck att vi alltid har levt i kunskapssamhällen. Varken termen eller den teoretiska plattformen ”kunskapssamhälle” utgör något nytt. Därför ger den inte heller något nytt perspektiv på uppbyggnaden av dagens sociala system och livsformer. Uppkomsten av tidigare kulturer, till exempel aztekernas, romarnas och kinesernas, berodde alltid på deras överlägsna kunskaper och informationsteknologi. Makt och auktoritet var aldrig, ens i äldre samhällen, en process som enbart vilade på fysisk överlägsenhet. På en ännu mer elementär nivå måste kunskaper anses vara ett väsentligt kännetecken för alla former av mänsklig aktivitet och följaktligen en sorts antropologisk konstant. Den andra invändningen gäller vanligen begreppet ”kunskap”, som anses vara alltför problematiskt, alltför illa definierat och kanske alltför ambivalent och motsägelsefullt för att utgöra grunden för en samhällsteori. Kunskap är egentligen en ifrågasatt term. Därför är det tveksamt om den kan utgöra underlag för en analys av sociala beteendeformer.

Den första invändningen är berättigad men knappast avgörande. Kunskaper har alltid spelat en viktig roll i mänskliga relationer. Men här är det inte fråga om detta. Den fråga som inställer sig är varför kunskap på sista tiden, framför allt i utvecklade moderna samhällen, har framträtt som något väsentligt och alltmer rubbat och förändrat de faktorer som hittills har varit grundläggande för den sociala existensen. Den materiella grunden för socialt handlande håller på att ersättas av en symbolisk grund. Under den industriella revolutionen fick kapitalet i stort sett större betydelse än jorden. I dag får kunskap båda dessa faktorer att förlora i betydelse. Kunskap är grundläggande för social integration och inte bara för uppkomsten av nya ekonomiska värden.

Mot bakgrunden av den häftiga kritiken mot den förmenta redundansen och det motsägelsefulla i termen ”kunskap” är det förvånande

att kunskaper och tekniska förändringar fortsätter att vara den moderna ekonomiska teorins akilleshäla. I ekonomiska sammanhang är kunskap i bästa fall en restkategori och följaktligen en nästan osynlig komponent som hänger samman med produktion, investeringsbeslut och det värde storföretagen representerar. Kunskap består av mer eller mindre ”kvalitativa” beståndsdelar. Kvalitativa beståndsdelar har knappast specificerats på ett tillfredsställande sätt i ekonomiska resonemang. Dessa beståndsdelar i ekonomiskt handlande är och förblir svårfångade.

Det man i dag vanligen anser vara en självklar kategori inom ekonomiskt handlande är fortfarande i hög grad osynligt i ekonomiska resonemang. Trots att det också har funnits samhällen i det förgångna som vilade på kunskapsintensivt handlande är tanken att det moderna samhället mer och mer utvecklas till ett kunskapssamhälle, meningsfullt och av praktisk betydelse. Det är lika meningsfullt att tala om det moderna samhället som ett kunskapssamhälle som det var att tala om ”industri-samhällen”, trots att det tidigare hade funnits sociala system som var baserade på att ”maskiner” utförde arbetet.

Förlust av politisk makt genom kunskap

Den sociala ordning som skymtar vid horisonten är baserad på kunskap. Det är ingen nyhet att vårt samhälle står inför en snabb omvandling. I det förgångna har snabba sociala förändringar inträffat periodvis. Det nya består i de sociala, ekonomiska och kulturella förändringarnas karaktär och drivkraft. Om kunskap inte bara är ett inneboende drag hos vår moderna ekonomi utan även en grundläggande organisatorisk princip som styr vårt levnadssätt är det motiverat att säga att vi lever i ett kunskapssamhälle. Detta betyder helt enkelt att vi organiserar vår sociala verklighet på grundval av våra kunskaper.

På 1950-talet tecknade den tyske sociologen Helmut Schelsky en mardrömsbild genom att påstå att användningen av elektroniska räkneapparater frammanar spöket av den totalitära staten. ”I händerna på en regering kan en sådan apparat framtvinga total lydighet eftersom den kommer att kunna förutse och planera framtiden på ett fullständigt pålitligt sätt”, förutspådde han. Vidare hävdade han: ”inför en sanning som är tekniskt säkerställd blir all opposition irrationell”. Ett halvt århundrade senare varnar den amerikanske entreprenören och framtidsforskaren Bill Joy för en utveckling med liknande mardrömslika förtecken. Det han framför allt fruktar är att nanoteknologin kan börja utveckla sig på egen hand, oberoende av sina mänskliga upphovsmän. Enligt honom skulle denna teknologi och

övriga framtidstekniker kunna få människan att ingå i listan över utrotningshotade arter. Schelskys förutsägelser låg helt i linje med den tidsanda som rådde vid mitten av förra århundradet. De farhågor Joy ger uttryck för återspeglas i dagens tidsanda. Detta är följden av en symtomatisk övervärdering av vår tids kunskap och teknik. Men paradoxalt nog är kunskaper och teknik troligen de viktigaste källorna till det öppna, obestämbara samhälle som växer fram omkring oss. Trots alla pessimistiska förutsägelser bevittnar vi nu slutet på herraväldet för sådana mäktiga institutioner som staten, kyrkan och militären. Dessa institutioners uppträdande skapar en tilltagande skeptisk inställning till deras fortsatta förmåga att styra över de sociala förhållandena. Att kontrollera, planera och förutsäga sociala förhållanden blir allt svårare. Samhället har blivit "bräckligare". Ändå bär varken globaliseringen eller den ekonomiska styrningen av de sociala relationerna ansvaret för detta sakernas tillstånd, utan snarare förlusten av politisk makt genom kunskap. Industripoken lider mot sitt slut. De färdigheter och den expertis som krävdes för att vidmakthålla den sociala ordningen under industrialismen håller på att förlora i verkningskraft. Den sociala ordning som skyntar vid horisonten byggs på kunskap.

En tid som präglas av kunskapsarbete

Kunskap kan definieras som "förmågan att handla" eller som en möjlighet att "få något att ske". Sålunda är vetenskaplig eller teknisk kunskap i första hand endast förmågan att handla. Den privilegierade ställning som vetenskaplig och teknisk kunskap har i det moderna samhället beror inte på att de vetenskapliga upptäckterna i allmänhet anses vara trovärdiga, objektiva, verklighetsanknutna eller till och med obestridliga, utan på att framför allt denna typ av kunskap mer än någon annan hela tiden ger upphov till nya handlingsmöjligheter. Dessa tillfällen kan antingen tillvaratas av enskilda individer, av storföretag eller av staten, trots att de bara kan utnyttjas för en kort tid. Dessutom lever vetenskapliga upptäckter vanligen inte upp till ryktet att vara ofelbara. Mycket ofta blir de ifrågasatta, och, trots sitt sociala anseende, blir vetenskaplig kunskap nästan alltid misstänkliggjord. Just därför förlorar den alltid, åtminstone för en tid, sin praktiska relevans. Vetenskapliga tolkningar måste leda till en "slutsats". Först då får de ett praktiskt värde. I vårt moderna samhälle är det "kunskapsarbetarna" som utför uppgiften att leda tankegångar fram till en slutsats och göra de vetenskapliga insikterna "användbara".

Det som är nytt i denna utveckling är inte uppkomsten av arbete som baseras på kunskaper. Historien är full av exempel på "experter".

Det som är nytt är det stora antal yrken som innebär kunskapsarbete. Samtidigt minskar antalet arbeten som inte ställer stora krav på kognitiva färdigheter, vilket gör att allt färre människor ägnar sig åt att tillverka och distribuera materiella varor.

Att leva i kunskapssamhällen

Uppenbarligen är denna utveckling mot bräckliga sociala system ett resultat av en (ojämn) utvidgning av individens möjlighet till handling i moderna samhällen. De stora institutionernas makt undermineras alltmer och ersätts av små grupper som får allt större möjligheter till handling. Avsikten med användningen av termen "bräcklighet" för att beteckna detta tillstånd är att understryka att det inte bara är de förment mäktiga institutionernas förmåga att "kontrollera" samhället som har avtagit utan även deras förmåga att förutsäga sociala förändringar. Men vad är det som har fått samhällets tyngdpunkt att förskjutas på detta sätt? Vilken form tar sig denna utveckling och vilka följder kommer den att få? Jag tror att dessa sociala förändringar äger rum därför att kunskaper inte längre bara är ett medel att få tillgång till och avslöja världens hemligheter. Som jag tidigare hävdade utgör kunskap i sig en värld som håller på att växa fram – en värld där kunskap mer och mer bildar grundvalen och ledstjärnan på alla områden för mänsklig aktivitet. Med andra ord organiserar vi nu vår verklighet på grundval av den kunskap vi äger. Naturligtvis har kunskap sedan urminnes tid spelat en viktig roll i det mänskliga samhället. Alla mänskliga relationer bygger på principen att vi har kunskap om varandra. Politisk makt har aldrig enbart vilat på fysisk styrka. Den har delvis vilat på överlägsna kunskaper. När allt kommer omkring är social reproduktion inte bara en fysisk utan också en kulturell process. Med andra ord är det fråga om reproduktion av kunskaper. Mot denna bakgrund kan man som vi sett också betrakta tidigare sociala strukturer som former av "kunskapssamhällen". Ett ytterligare exempel på detta är det tidiga judiska samhället som var uppbyggt enligt den religiösa och juridiska kunskap som fanns i *Toran* eller i det gamla Egypten där såväl religiös och astronomisk kunskap som jordbrukskunskap utgjorde grunden för makt och fungerade som den organisatoriska samhällsprincipen.

Sålunda uppkommer kunskapssamhällen inte som en följd av enkla, endimensionella processer som beror på sociala förändringar. Deras uppkomst följer inte något enstaka, lätt igenkännligt utvecklingsmönster. Trots att den moderna utvecklingen inom kommunikation och transport-

teknik har fört människor närmare samman är regioner, städer och byar fortfarande i stor utsträckning isolerade från varandra. Även om världen håller på att öppnas och trender, varor och människor cirkulerar alltmera fritt, skapar skilda uppfattningar om det som är "heligt" fortfarande oöverstigliga hinder för kommunikationen. Innebörden av sådana begrepp som "tid" och "plats" håller på att förändras, men de gränser som skiljer människorna åt fortsätter att vara föremål för djup vördnad och till och med förhärlikande. Fastän vi fascineras av globaliseringen lever vi i en tid som är besatt av identitet och etnicitet. Den utveckling som går mot global "samtidighet" vad gäller händelser åtföljs av att känslor görs territoriella och konflikter regionala.

Kunskapens sociala roll

Trots allt har försöken att förstå de sociala funktionerna hos den moderna vetenskapen och tekniken alltid hamnat i en återvändsgränd. I allmänhet avslutas konservativa och liberala analyser av de sociala processerna med dystra profetior om en värld som behärskas av vetenskap och teknologi. Enligt denna vision kommer inte bara mänsklighetens naturliga förutsättningar och det emotionella livet att förstöras utan också dess intellektuella tillgångar och möjligheter att utöva den fria viljan. Enligt moderna historieteorier kommer utvecklingsmöjligheterna i dagens samhälle snarare att inskränkas än att utvidgas. Men för att kunna förstå de politiska, sociala och ekonomiska processer som äger rum i dag är det nödvändigt att avstå från sådana klichéer. Det är nämligen inte vår minskade handlingsförmåga som just nu håller på att i grunden omvandla de moderna samhällsinstitutionerna utan framför allt en enorm utvidgning av denna förmåga – samtidigt som denna utvidgning skapar en känsla av social stagnation. Kollektiv oro och handlingsoförmåga är baksidan av den individuella rastlösheten i kunskaps samhällena. En utvidgning av de individuella handlingsmöjligheterna öppnar inte nödvändigtvis dörren till lyckan. Det visar turismen, de framväxande informationsmedierna och konsumtionssamhället i allmänhet. Enligt många politiker, teologer, filosofer och samhällsvetare antas individen vara ett försvarslöst "offer" för mäktiga institutioner. De hävdar att människorna har förlorat handlingsförmågan i takt med vetenskapens och teknikens triumfer. Det påstås ofta att dessa inskränker individens förmåga att delta i de sociala processerna, vilket skapar isolering, intrång i människornas privatliv och en känsla av hjälplöshet.

Det bräckliga samhället

Mot ovanstående resonemang kan invändas att de processer som har utlösts genom vetenskapens och teknikens framväxt och som sägs leda till hårdare kontroll, i stället för att inskränka vår förmåga till socialt handlande får helt motsatt effekt. Påfallande är snarare den växande "bräckligheten" hos de sociala strukturerna. De moderna samhällena karakteriseras framför allt av "självgenererade" strukturer och av förmågan att själva bestämma över sin framtid. En följd av detta är deras potential till självförstöring. Emellertid är de moderna samhällena inte bräckliga ur politisk synpunkt och inte heller socialt instabila därför att de är "liberala demokratier" utan därför att de är "kunskapsbaserade" samhällen. Endast kunskap kan öka den demokratiska potentialen i liberala samhällen.

En egendomlighet som kännetecknar de många och varierade debatterna och den roll som kunskap, information och tekniskt kunnande spelar i vårt moderna samhälle är deras ensidighet. I debatterna betonas oftast de problem som orsakas av att individen inte får tillgång till specialistkunskaper och teknisk kompetens, vilket gör att vi tvingas in i rollen som "offer": utnyttjad konsument, alienerad turist, maktlös patient, uttråkat skolbarn eller manipulerad väljare. De som för fram denna synpunkt framhäver också med förtjusning den "hämmande" potential som finns hos tillväxten av vetenskaplig kunskap och spridningen av tekniska artefakter, i synnerhet när de utnyttjas av sådana förment mäktiga institutioner som staten och industrin i syfte att utöva total social kontroll. Ändå har de dystra förutsägelseerna om att dessa institutioner skulle kunna tillskansas sig ointagliga maktställningar inte infriats. Alltför länge fokuserade den debatt som fördes av samhällsvetare om kunskapens sociala roll på sociala klasser, staten, yrken och vetenskap. Det var ett perspektiv som ofta styrdes av fruktan för att maktkoncentrationen snart skulle befinna sig hos någon av dessa sociala grupper. Men en objektiv utvärdering av kunskapens sociala funktion måste utmynna i slutsatsen att kunskapens utbredning inte bara har fört med sig "enorma" risker och "enorm" osäkerhet utan också "en befriande förmåga att handla".

Osäkerhet genom kunskap

Men allt detta betyder inte att varje konsument, patient eller skolelev i det dagliga livet från och med nu kommer att känna igen, förstå och kontrollera de handlingsmöjligheter som ställs till deras förfogande. Ökade möjligheter till socialt handlande bör inte misstolkas genom att de ankla-

gas för att medföra avsaknad av risker, olyckor och godtycklighet, kort sagt av alla omständigheter som individen har liten möjlighet att kontrollera. Nackdelarna med frigörelse genom kunskap är de risker som kunskapens möjligheter för med sig. Den ökade kunskapsspridningen i samhället och den åtföljande tillväxten av handlingsmöjligheter skapar också social osäkerhet. Vetenskapen kan nämligen inte förse oss med ”sanningar”, bara med mer eller mindre välgrundade hypoteser och sannolikheter. Långt ifrån att vara en källa till trygga kunskaper, till säkerhet, är vetenskapen en källa till osäkerhet och därför till sociala och politiska problem. Framtidens kunskapssamhällen kommer att kännetecknas av ett spektrum av obestämbara faktorer, oväntade omsvängningar och andra obehagliga överraskningar. Kunskapssamhällets ökande bräcklighet kommer både att ge upphov till nya typer av moraliska frågor och till frågor som rör vem eller vad som bär ansvaret för vårt samhälles ofta anförda stagnation. Om kunskap är den huvudsakliga inneböende egenskapen i det moderna samhället kan inte produktionen, reproduktionen, distributionen och förverkligandet av kunskap undgå att politiseras. En av de viktigaste frågorna under nästa decennium är därför hur vi skall kunna övervaka och kontrollera kunskap. Detta kommer att medföra en utveckling av ämnet kunskapspolitik som en ny gren av samhällsvetenskapen. Kunskapspolitiken kommer att styra den snabbt växande volymen av ny kunskap och påverka samhällsutvecklingen.

Översättning: Monica Rydén

Referenser

- Chargaff, Erwin (1975): Profitable wonders: A few thoughts on nucleic acid research. *The Sciences*, nr 17, s 21–26.
- Galbraith, John K (1983): *The Anatomy of Power*. Boston: Houghton Mifflin.
- Habermas, Jürgen (2001): *Die Zukunft der menschlichen Natur: Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik?* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Lowe, Adolph (1971): Is present-day higher learning ‘relevant’? *Social Research*, nr 38, s 563–580.
- Sinsheimer, Robert L (1978): The presumptions of science. *Daedalus*, nr 107, s 23–35.

